М. Всегоренко

По окраїнних волостях

ММ

EX
LIBRIS
ПЕТРО
КРАВЧЕНКО

НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА „НАСТУП“

Мстислав Всегоренко

ПО ОКРАЇННИХ ВОЛОСТЯХ

Довідки про минуле і згадки з мандрівки

ПРАГА 1940

НАКЛАДОМ В-ВА „ПРОБОЄМ“

Відбитка
з часопису „Наступ“ та журналу „Пробоєм“

Тираж 2000 примірників

Обгортка М. Михалевича

Друкарня І. Андреска вд., Прага XII. Белеградська 97.

ПІДЛЯШШЯ В МИНУЛОМУ.

Коли говоримо сьогодні про Підляшшя, то маємо на думці волості з цього боку Буга, меншбільш напівніч від лінії Володава—Воїнь (Вогінь). Осередок цього Підляшшя — це Біла.

В давнині межі Підляшшя були інші. В княжих часах була це волость, що впиралася в землю споріднених із литовцями ятвягів. Осередком цієї волости було Берестя, про яке маємо вістки вже з початків XI. ст. У часах поділу київо-руської Держави належала володимирському князівству, що його межі спиралися на півночі об Нурець і верхню Нарву. Коли ж галицько-володимирські князі Роман Великий Мстиславич, Данило і Василько Романович, Володимир Василькович та Лев Данилович покорили ятвягів — межі їх держави протяглися на півночі до границі Прус (Райгород) та берегів Німану (Городно, Волковиськ). Це було в XIII. стол., але вже в початках XIV. століття литовський князь Ґедимин почав займати ці волості для себе. В боротьбі із ним згинули останні Романовичі — Андрій і Лев II. Юрієвичі († 1323). Тоді ж Литва загорнула і споконвічні українські городи — Берестя і Дорогичин. В цьому останньому коронував папський посол у 1253. р. Данила Романовича на галицько-володимирського короля.

За княжих часів до згадуваної нами території не прикладали назви Підляшшя. Літописи згадували тільки про Берестя та його волость, його „всю Україну“. Щойно за часу приналежности українських земель до Литви й Польщі почали вживати для означення волостей над верхньою Нарвою і сумежними їй берегами Буга назви Підляшшя. Тоді ж розділено адміністраційно берестейську і дорогичинську волость. Першу разом із найближчою їй забужанською околицею (Кодень) зєднано разом із колишніми поліськими — пинським і турівським — князівствами. Було це берестейське або поліське воєвідство, що й після люблинської унії 1569. р. між Польщею й Литвою залишилося складовою частиною великого литовського князівства. Підляське воєвідство (Райгород, Білосток, Дорогичин) із столицею Дорогичином відійшло в 1569. р. до Польщі. Очевидно релігійний і національний гнет був однаковий після люблинської унії в обох волостях. З того часу почалося польщення українських, білоруських і литовських князів та перейменованих у шляхту бояр.

Після третього поділу Польщі в 1795. р. південно-західня частина Підляшшя лівобіч Буга (південна частина підляського та південно-західня окраїна берестейського воєвідства) відійшла до Австрії; потім — у 1809. р. — до створеного французьким цісарем Наполеоном І. варшавського князівства, що з нього повстало 1815. р. польське автономне королівство під пануванням російських царів. Така сама доля сталася в тому часі і холмській землі, що з того часу стала частиною люблинської ґубернії, в той час, коли південно-західнє Підляшшя

приєднано до ґубернії сідлецької. Перед світовою війною виділено холмську й підляську землі в окрему холмську ґубернію. Тимто з того часу цю південно-західню частину Підляшшя й означуємо спільною для неї і для холмської землі назвою — Холмщина.

В ДОРОЗІ НА ПІДЛЯШШЯ.

З осередку Холмщини — Холму до сьогочасного осередку холмського Підляшшя — Білої Підляської треба їхати залізницею через Люблин, Любартів і Луків. Люблин — сьогодні осередок дистрікту — до якого належать Холмщина і Підляшшя, вже тим самим мусить мати між населенням й українців. Правда — їх сьогодні небагато: давніші й нові еміґранти, решта — це заточенці-урядовці з часу колишньої польської держави. В Люблині зустрічаю багато знайомих, що їх не бачив я довгими роками. Ось у Допомоговому Українському Комітеті стрінувся із колишнім моїм ґімназійним вчителем. Двадцять років не бачилися ми — але зразу ж пізнали один одного, хоч перед двадцяти роками -- в листопаді 1918. р. — він став повітовим комісарем у тому ж самому місті, де вчителював в українській ґімназії, а я в той час — ґімназійний учень — із крісом вартував будинку повітового комісаріяту . . . Обидва ми згадали ці часи . . . і якось не здалося нам, щоб від тих листопадових днів ділив нас такий довгий протяг часу. Тільки хіба натяки мого знайомого про те, що його син і донька вчителюють уже сьогодні в більському і володавському повітах, свідчили, що

виросло і працює вже те покоління, яке в час Великого Зриву народжувалося. Але й у мойого знайомого, що виховав за отих двадцять років не тільки ж своїх дітей на національних працівників, завзяття й енерґія не поменшали — радше пізніші переходи під польською владою їх загартували, збільшили.

Ще багатьох земляків зустрів я у Люблині: то товариша із часу моїх університетських студій, то товаришку ще з ґімназії — тепер дружину лікаря. Усіх їх доля викинула із рідного краю за часів кол. Польщі — і сьогодні вони в Люблині, що має за собою традицію приналежности до держави князя Льва Даниловича. Жвавість до праці сьогоднішніх наших земляків нагадує мені історію героїчних зусиль церковного брацтва в Люблині у XVII. столітті в обороні нашої віри і національности перед польським наступом. Люблин теж вибрали в 1680. р. українські й білоруські православні та уніятські єпископи місцем зїзду для обопільного порозуміння в справах віри. Ці спроби порозуміння між уніятами і православними розбилися об спротив тих чинників, для яких, як завжди, вигідніше було „ділити й панувати“.

З Люблина виїжджаю в напрямі на Підляшшя. Через припізнення поїзду не міг я захопити в Любартові поїзду до Лукова. Треба було заночувати в Любартові, що своєю назвою нагадує нашого волинського князя Дмитра Любарта Ґедиміновича — і де памятку нашого стану посідання — старовинну церкву — знищили поляки зараз ще в часі першого етапу нищення церков на Холмщині.

На другий день треба було чекати на приїзд

паротягу до полудня. Вичікуючи хвилини відїзду, звернув я увагу на моїх співдорожніх. Говорять по польськи і вертаються із Німеччини, куди ще в лютому поїхали на роботу. Хвалять, що мали там усього досить, відправлено ж їх тому, що були несправні у праці. Один з них, що його дружина — як виявилося з походження німка — позіхнув і починає співати:

„Под Краковем чарна роля,
Не бенден йон венцей орал“ . . .

Не йшло йому; зате ж його співтовариш враз почав нову:

„Понад лугом, понад Бугом,
Ой там оре милий плугом.

Оре плугом, а я бачу,
Він сміється, а я плачу.

Понесу я йому їсти,
Чи не скаже мені сісти“ . . .

Спостерігаю, що українська мова моїм співдорожнім не чужа, дарма, що ввесь час говорять по польськи. В того, що починав пісню „Понад лугом“, а після пробував співати „Вже вечоріє“, польщина погана, деякі слова виговорює з-української. Починаю ж із ним розмову й довідуюся, що всі вони з Межиріччя Підляського, на захід від нього був поведений у берестейському мирі 1918. р. кордон України.

Питаюся його, чи є в Межиріччі православна церква. Відповідає, що ні. Чи була — не знає. Чи є православні? Відповідає, що ні. Але із дальшої розмови довідуюся, що він до Межиріччя зайшов із східніх наших земель щойно перед кількома ро-

ками. Одружився із полькою та й байдуже для нього, якою мовою говорити. Автім рішало мабуть його виховання у молодому віці — родом із Вінниці, вихований у комсомолі, втік із Архангельська 1929. р. із червоної армії . . .

Нашу розмову перебили інші межиріччани, що що вернулися до ваґону після розшуків за харчами в околиці любартівської залізничої станції. Вони далі починають згадувати то про свій побут у Німеччині на роботах, то про переживання з часу останньої війни. Ось згадувана вже межиріччанка — німкеня з походження — оповідає, що вона із своїм чоловіком подалася на Волинь в околицю Ратна. Там була свідком, як польська поліція била місцевих українських селян, примушувала їх носити клунки польських біженців і з тими клунками гонила їх тріпцем перед кіньми. Хто з селян умлівав із утоми, того безмилосердно били. Були випадки, що польські вояки обжаловували без ніяких підстав українських селян за стріляння до польського війська чи біженців, або й за грабіж їх майна. Тоді не помагали ніякі виправдування, ні клятьби — поляки били селян до крови, мучили, а врешті добивали стрілом, або й вішали. Так шаліли польські банди напередодні скону Польщі.

Врешті о полудні виходить поїзд із станції Любартів і довозить нас до ріки Вепру. Пішки переходимо тут міст і на правому березі ріки сідаємо в інший поїзд, що везе нас до Лукова. В дорозі з Парчева до Лукова на південь від станції Безволя оглядаю село Вогінь — колись село Воїнь на Вкраїниці. Із вікна поїзду видно місцеву церкву, що її перемінили поляки на костел.

О третій годині після полудня доїздимо до Лукова. І тут приходиться чекати знову до рана на поїзд із Сідлець до Білої Підляської. Очевидно — чекати в місті, де немає ніяких проявів українського життя — нудьга. Оглядаю середину Лукова і даремно шукаю в містечку памяток по хрестоносцях, що їх для охорони люблинської землі від нападів ятвягів привели в XIII. столітті краківські князі. Зарисовується яскраво зприводу тієї історичної події різниця між силою галицько-волинських і краківських князів. Перші (Роман Великий, Данило, Василько Романович і Лев Данилович) — воювали переможно із ятвягами і врешті покорили їх, другі ж (польські Пясти) — не могли навіть без німецької допомоги оборонити власної держави. Ще один доказ, що жили поляки завжди коштом німців, українців, литовців і білорусів.

У БІЛІЙ ПІДЛЯСЬКІЙ.

Приїжджаю ранком до осередку нинішнього Підляшшя — міста Білої. Біла має за собою традицію культурно-освітньої праці, що її вели в часі світової війни в 1916—18. рр. українці полонені з російської армії. Було тут українське видавництво, що видавало для місцевого народу книжки, календарі і часопис — „Рідне Слово“. Але ж даремне шукав я між сьогочасними українцями в Білій Підляській людей, що памятали б цю роботу 1916—18. рр. Двадцять років польського панування змело тут сліди праці над відродженням Підляшшя.

Історія нашого народу на Підляшші повна траґічних картин. У 17. столітті там шаліла бо-

ротьба за церкви між православними й уніятами — з чого очевидно тільки й раділи поляки і підсичували до боротьби то одну, то другу сторону. Врешті закорінилася на Підляшші унія, яку потім почав нищити в другій половині XIX. століття царський уряд. Потекла кров уніятів у Дрелеві, Пратулині та інших місцевостях. Це використали опісля поляки для своєї політичної пропаґанди — так наче б у той час гинули не українці, а поляки. Після 1905. р. лютувала на Підляшші польська боївка, що погрозами змушувала українських селян — колишніх уніятів — покидати православіє та „користати" із царського толеранційного патенту і приймати римо-католицьку віру. Хто не хотів приймати „польської віри" — як наші селяни висловлювалися — тому поляки грозили вбивством, підпалом будинків, витовченням збіжжя в полі і т. д. Тоді ж то перейшло багато підляських православних українців на римокатолицизм... Польські ксьондзи по костелах почали переконувати їх, що вони поляки. Наслідки цього довелося мені бачити і самому. Раз — як я це вже згадував — при зустрічі із межиріччанами, що верталися з робіт у Німеччині, а потому вдруге — в самій Білій Підляській, де до українського Повітового Кооперативного Союзу заходили довколішні селяни, що хоч і з українськими прізвищами не вживали української мови, а навіть вперто говорили по польськи. Треба тут буде ще багато витривалої праці.

В Білій мав я змогу зустрітися із нашими вчителями із довколішніх сіл. Ця праця вже йде. Іде теж на західніх окраїнах Підляшшя в радзинському повіті, де римокатолики зберегли традицію прина-

лежности до української національности. Ці т. зв. калакути радо посилають своїх дітей до українських шкіл. При послідовній впертій просвітній праці наших народніх учителів і інших культурно-освітніх робітників пощастить нам мабуть у значній мірі відзискати колишній наш стан посідання на Підляшші. Треба ж бо пригадати, що перед світовою війною не Біла, тільки Сідльці, де існувала українська „Просвіта", були нашим культурним осередком Підляшшя. А сьогодні? Сьогодні отой наш землячок, що поселився в Межиріччі після 1930. р., не знає, що там існувала ще після світової війни православна церква.

Року 1938. поляки поруйнували церкви в чисто українських селах Підляшшя таких, як Київець, Межилісся й інші, в містечку Константинові та в самій Білій. У виданому „Українським Видавництвом" у Кракові в 1940. р. нарисі Б. Жукова „Нищення церков на Холмщині в 1938. р." маємо світлину, як православні м. Білої Підляської моляться на руїнах своєї церкви. Опис Б. Жукова про нищення церков на Холмщині й Підляшші неповний, але вже з нього можна довідатися хоч приблизно, які терпіння мусіло переносити українське населення за привязання до своєї прабатьківської віри і національности. І треба подивляти українців Підляшшя за їхню витривалість, тим більше, що не всі вони мали змогу черпати силу із рідного слова, із рідної книжки і преси. Друковане слово заступала українська пісня. Ось для прикладу сороклітній селянин з Деречанки, добринської волости, казав, що він вважає себе українцем тому, що

його мати співала йому українських пісень, які забуті вже сьогодні в його рідному селі.

Коли з признанням підкреслюю тут витривалість українського населення Підляшшя при своїй вірі й національності, то не можу поминути мовчанкою тих, що повинні були служити прикладом. Доводилося бо мені бачити документи, з яких виходило, що колишній вояк Армії УНР, поселившись на Підляшші, одружився із полькою, хрестив у костелі своїх дітей і їх — очевидно — його жінка виховувала на поляків. За те ж мав він від польської поліції „добру опінію" на побут на Підляшші.

Сьогодні православні в Білій не мають своєї церкви. Покищо — за дозволом німецької влади — відправляють свої богослуження в будинку окружного суду.

Доводилося мені бачити розліплене по вулицях міста оповіщення в німецькій і польській мовах з підписом бурмистра м. Білої інж. А. Валявського про заряджений на день 14. квітня 1940. р. перепис населення Білої. В цьому оповіщенні були вичислені національності, до яких можуть себе громадяни зараховувати, ось так: німці, поляки, русини, білорусини, українці, жиди й інші . . .

З більського повіту виїхали деякі українські селяни на схід; прим. з Деречанки виїхало 6 родин, з Київця, свідомого українського села, 80 людей. Вплинуло на виїзд те, що війтом добринської волости залишився поляк — „стржелєц", який іменував у Київці солтисом теж поляка, хоча там є тільки 2 польські родині. Тепер населення побоюється, щоб на господарства тих, що виїхали на схід не поселено поляків. У с. Ситнику пережа-

ють католики т. зв. калакути; старі говорять по українськи, діти по польськи; православні, яких є 23—25 %, уважають сабе за „руських, тутейших". На Ситник та сусідні села Луківці й Воргулі виходить тільки 18 % православного населення. Православні священники на Підляшші здебільша не українці. До унії, яку знають тільки в її новій формі т. зв. східньо-словянського обряду, ставляться православні дуже ворожо.

МИНУЛЕ ХОЛМЩИНИ.

В заранні історії нашої Київської Держави українське племя дулібів замешкувало всю горішню область ріки Буга аж по Берестя. Тимто дулібів зве наш найдавніший літопис „Повість временних літ" також бужанами, або від їхнього столичного города Волиня — волинянами. Город Волинь лежав лівобіч Буга, біля впаду до нього Гучви, на території теперішньої Холмщини, що в княжій добі нашої історії подібно, як белзька і бужанська волості, була звязана нерозривно з теперішньою Волинню. Назва її, отже, походить від города, що лежав поза її теперішнім простором.

За часів князя Володимира Великого (980—1015) город Волинь не відогравав уже ролі столиці. Був нею для Надбужанщини Червень над Гучвою, дещо на захід від Волиня. В літописі „Повість временних літ" зазначено, що 981. р. Володимир Великий заняв Перемишль, Червень й інші городи на цих окраїнних волостях. Дещо на схід від старинного Волиня правобіч Буга над його до-

пливом Лугом оснував цей київський князь нову столицю для волинської землі — Володимир.

В другій половині XI. ст. Київська Держава розпалася на окремі князівства. Тоді на північно-західніх українських землях повстало володимирське князівство, в склад якого, крім теперішньої Волині по ріку Случ, входили теж волості: берестейська, дорогичинська, колишні т. зв. Червенські городи між Бугом і Вепром, себто сьогочасна Холмщина, та теперішні галицькі надбужанські (Белз і Бужськ) і надстирські (Броди) волості. Тільки південо-західні окраїни сьогочасної Холмщини на південь від ріки Таневи, як любачівська волость, належали спершу до перемиського, згодом до галицького князівства.

Обєднання галицького й володимирського князівств довершив наприкінці XII. ст. князь Роман Великий Мстиславич. Його державне будівництво продовжували гідні його сини Данило й Василько, яким судилося бути свідками перших татарських нападів на Україну. Саме 700 років тому, в 1240. р., татари зруйнували старі українські столиці: Переяслав, Чернигів, Київ, Володимир і Галич. Тоді галицький князь Данило Романович став будувати нові городи в неприступних для ворогів місцях, серед них нові столиці Холм і Львів. Холм став столицею галицько-волинського короля Данила. Як бачимо — свою історію започаткував Холм як схоронище державної традиції й культури Києва, Галича й Володимира.

В половині XIV. ст., коли волості галицько-волинської держави поділили поміж себе поляки, волохи, литовці, холмську землю відірвано від Во-

лині, де панував литовський князь Дмитро Любарт Ґедиминович. Холмська земля, до якої правобіч Буга належала ратненська волость, подібно як белзька, львівська, перемиська, сяноцька, галицька й теребовельська підпали під Польщу, на короткий час під Угорщину, а врешті в 1387. р. знову під Польщу. В часі короткого угорського панування над цими західньо-українськими землями було створене в них ленне князівство із столицею в Белзі; князем був якийсь час князь Володислав Опольський з роду шлеських знімчених Пястів. Є історична традиція, що він виїжджаючи в Польщу, забрав з белзької церкви чудотворний образ Богоматери та подарував його до ченстоховського кляштору; цей образ мала привезти до Києва з Царгороду жінка Володимира Великого, Анна.

Під Польщею західньо-українські землі названо Червоною Руссю й створено з них руське й белзьке воєвідства. До руського воєвідства, якого столицею був Львів, належала й холмська земля; але між нею й іншими землями того ж воєвідства було белзьке воєвідство, що охоплювало південні волості сьогочасної Холмщини (Грубешів, Томашів, Тарногород).

Церковна унія українських і білоруських владик з Римом у Бересті 1596. р. відбилася найбільшим відгомоном саме на Холмщині. Тут в XVII. ст. причинилися до її закріплення два холмські єпископи Методій Терлецький і Яків Суша. Останній відомий теж як історик Холмщини, але його історія має в собі багато переказів і леґенд.

Хоч Галичина й Холмщина від половини XIV. ст. переживали однакову долю під Польщею, проте під

релігійним оглядом населення обох країн у XVII. ст. різнилося. На Холмщині закріпилася унія; Галичина, де на громадянство мали вплив православне львівське ставропігійське брацтво і православний манастир Скит Манявський, була продовж XVII. ст. твердинею православія. Коли ж у 1700. р. приняв унію львівський єпископ Йосиф Шумлянський, а вслід за ним і львівська Ставропігія (1708.), то уніяти відразу виявили себе іншими від холмських. Їх змаганням було відразу зберегти обряд і ознаки народньої окремішности перед латинщенням і польщенням; при тому помітна була їх толеранція супроти своїх православних братів. Сам єпископ Йосиф Шумлянський не забув у своюму завіщанні записати гроші й на православні манастирі, в першу чергу на Скит Манявський, де були погребані його батьки. Його братанич і помічник при катедрі в Камянці Подільському, Кирило, був одночасно ігуменом православного манастиря в Угорниках. Врешті цей Кирило як уніят став луцьким єпископом, але він заявив себе православним й, винятий за те з під права в кол. Польщі, мусів рятуватися втечею на Придніпрянщину до Переяслава. Уніятський митрополит і львівський єпископ Лев Шептицький у часі прилучення Галичини до Австрії в 1772. р. писав перед тим до білоруського православного єпископа Юрія Кониського, що поляки в першу чергу хотять знищити православних, а опісля візьмуться й до уніятів; тимто не пора уніятам і православним сперечатися між собою, а обєднатися для відпору польського наступу. Звертаю увагу на цей характер галицьких уніятів тут тому, щоб далі була ясна для читачів роля галицького уніят-

ського духовенства на Холмщині в другій половині XIX. ст.

При першому поділі Польщі в 1772. р. північна межа прилученої до Австрії Галичини не покривалася з пізнішим її кордоном; Австрія прилучила тоді ще й Грубешів, Замостя й Білгорай. Тодішній холмський й белзький єпископ Максиміліян Рилло, був одночасно й перемиським, самбірським і сяноцьким. У 1795. р. при третьому поділі Польщі дісталася під владу Австрії й Холмщина та Підляшшя, лівобіч Буга. Урядова назва прилучених до Австрії земель між Вислою, Піліцою та Бугом була „Західня Галичина", хоча ці землі були від Галичини на північ. Та 1809. р. Холмщину разом з Підляшшям та південними її округами (Грубешів, Замостя, Білгорай і Томашів) відступила Австрія Наполеонові I., що прилучив її до польського варшавського князівства. На віденському конґресі в 1815. р. прилучено це князівство як польське королівство до Росії.

Доля Холмщини була незавидна й погубна для її національного розвитку; була вона відділена від українських земель на схід від неї: Волині й берестейського Підляшшя, де до 1839. р. були знесені царським ударом останки унії, та від уніятської Галичини. В Галичині продовж XVIII. і XIX. ст. жива українська національна ідея стихійно опановувала уніятську церкву та її духовенство. Хоча не можемо говорити про завершену кристалізацію української ідеї серед галицького громадянства в цих двох століттях, але треба чолом вдарити перед всіми тими галицько-руськими діячами, що боролися проти польщини. І навіть первісне галицьке москво-

фільство, що було виявом заломання віри у власні сили при відпорі польщини й ширилося серед галицького громадянства завдяки його необзнайомленню зі справжнім характером Росії, боролося проти польщини, а не як за останніх часів вислуговувалося полякам.

Не дивно, що під кличем боротьби з польщенням уніятської церкви на Холмщині подалася туди в 1860-70-их роках еміґрація галицького уніятського духовенства. Адже була заґроза для національного характеру унії на Холмщині, де духовенство разом з єпископом співпрацювало з польськими повстанцями, а в церквах були польські проповіді, орґани й інші латинсько-польські „благодаті". Холмським єпископом вирішив стати львівський крилошанин Михайло Куземський, заслужений як другий керманич галицької „Головної Руської Ради" в 1848—51. рр., надхненник творення перших галицько-українських стрілецьких відділів для боротьби з мадярами й поляками. Він поїхав до Холму 1868. р. та вже в 1871. р. був примушений урядом залишити своє єпископство. Галицькі священники, що не могли вернутися до Галичини з огляду на переслідування краєвого уряду, що був в польських руках, мусіли приняти православіє. 1875. р. перестало існувати холмське уніятське єпископство; аміністратором холмської, переміненої на православну, єпархії став колишній галицький уніятський священник Маркил Попель. Він, хоч москвофіл й перейнявся право- й царе-славієм, всетаки обстоював українську вимову в богослуженнях. За те й усунено його з адміністрації єпископства; ніби „за заслуги" дістав він високе становище при Синоді в Петрограді. Як від-

чув Попель своє „вивищення“, про це свідчить його лист до тогочасного провідника галицьких москвофілів Богдана Дідицького, якого він коротко повідомляв про свій переїзд на північ і кінчив словами: „Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan“ (Мурин сповнив свій обовязок). Ще в 1890-их роках стрічаємо на сторінках львівського „Діла“ голос розпуки священників-галичан, що в добрій вірі пішли на Холмщину очищувати обряд від польських домішок, а згодом мусіли сліпо виконувати накази царського уряду.

Хто міг з них вернутися, той вернувся; прибули також до Галичини деякі холмські уніятські священники. Деяких із них охопила українська стихія; з роду тих священників вийшли і відомий наш історик проф. др. Іван Крипякевич і славний ґенерал УГА Віктор Курманович. Але були й тіні серед холмських священників-іміґрантів у Галичині; були такі, як прим. у городецькому повіті Харлампович, на яких жалілися парохіяни за їхні польські проповіді. Галицькі уніяти не хотіли терпіти в себе спольщених священників-уніятів з Холмщини. Поляки використовували тих спольщених холмських еміґрантів у Галичині для своєї пропаґанди, створюючи польський комітет для допомоги „польським“ біженцям-уніятам з Холмщини з Мироном Крипякевичем, близько спорідненим з українськими Крипякевичами, на чолі.

Епілоґом цих сумних холмсько-галицьких взаємин була акція на терені Галичини холмського православного єпископа Євлоґія Ґеорґієвського перед світовою війною і в її початках за часів російської окупації. Очевидно не вина в цьому холм-

ського українського православного громадянства, що його єпископ займався москвофільською й царе-православною пропаґандою в Галичині. Як знову ж певно боліло це громадянство те, що коли поляки за останніх 20. років нищили їхні церкви, то їхній „архипастир" митрополит Діонісій Валєдинський гнувся в чотири погибелі перед польським урядом за „ласками", без спротиву запроваджував богослуження в польській мові й ще піддержував акцію за тією самою „благодаттю" на галицькій Лемковині.

ПОЛЬСЬКИЙ ТЕРОР НА ХОЛМЩИНІ в 1918.—39. рр.

В 1915—18. рр. українську Холмщину окупувало австрійське військо; вона підлягала австрійському воєнному ґенерал-ґубернаторові в Люблині. Коли в тому часі вели культурно-освітню працю Українські Січові Стрільці в окупованій австрійськими військами західній Волині та українці-полонені з російської армії в окупованому німецькими військами Підляшші, то на Холмщині цієї праці не було. При австрійських військових етапних командах на Холмщині були поляки й вони підготовляли ґрунт для захоплення цієї країни для майбутньої Польщі. Це їм пощастило зробити в листопаді 1918. р.

Саме в другій половині 1918. року почали вертатися додому евакуовані російською армією в 1915. р. холмщаки й підляшшани. Поляки-урядовці і місцеве населення ворожо відносилися до повер-

таючих на свою землю українців. Вони не впускали українських поворотців до їх власних хат; поворотці були змушені спати на дворі або по стодолах до пізньої зими. Не давали теж поляки поворотцям на засів озимини. Позамикали церкви і не дозволили відкрити ні одної української народньої школи; вчителів-українців не приняли на службу.

Всіх тих, які ще перед 1915. р. виявляли себе українцями, виарештовували й обходилися з ними нелюдськи, арештовували звичайно й тих, що домагалися відчинення церкви або своєї школи. Закутих у кайдани держали в келіях та морили голодом; коли хто-небудь з родини увязненого приносив їжу, не допускали, як також не дозволяли побачитися жінкам з чоловіками, дітям з батьками. Спали увязнені на голих дошках, або таки на цементовій долівці. Арештували священників, учителів, дяків, урядовців-українців, свідомих селян. У Грубешові сиділи у вязниці: протоєрей о. Йосиф Антонович з с. Шихович, свящ. о. Володимир Віженський з м. Крилова, учитель Любарський з с. Скриличина, Посенко з Монятич, дяк Возняк з Городла над Бугом, Карпюк, церковний староста з Грубешова, Саладанюк і багато інших, головно селян: старих, молодих, чоловіків і жінок, хлопців і дівчат.

Знущанням і глузуванням не було кінця; по ночах били, катували, сікли різками, до божевілля людей доводили. Коли надійшла зима, не давали теплої одежі, як що рідня приносила. Всі арештовані були поза правом; по кілька місяців сиділи, але ніхто з арештованих не бачив ні слідчих, ні прокураторів.

Народ умирав від різних пошестей і голоду. Ліків поляки не давали, тільки глузували: „ідіть за своїм батьком-царем". Хворі вмирали без сповіді й Причастя, немовлята без хрещення; небіжчиків хоронили самі люди, бо священників не допускали. „Голодом вас виморимо — глузували поляки — як собак побємо, що схочемо, те з вами зробимо". Війти в ґмінах і солтиси в громадах були богами-царями, а нарід, хоч працював, з голоду гинув.

На Томашівщині арештували протоєрея о. Івана Левчука, о. Михайла Бенацького та інших.

В цілій Холмщині і Підляшші не допустили місцевих православних селян набути церковну землю, яку розпарцельовано поміж осадників-мазурів, а решту віддано польським ксьондзам, польським військовим і поліції.

Українське населення, якого майно в часі світової війни цілковито знищено, не дістало ніякого відшкодування. Проте немилосердно стягали з нього податки й данини, які накладали більші як на поляків, що користали з різних привілеїв.

Вже в 1918—19. рр. забрали поляки в Грубешівщині на костели церкви: в самому Грубешові, в Матчу — стару, в Бусьні — муровану, в Сагрині, в Теребині, в Модрині, Вербковичах, Турковичах, Мірчу і т. д.

Кілька церков поляки спалили, коли побачили, що повертаються на свою батьківщину виселенці, як от у Хижовичах. Евакуованим православним священникам у часі світової війни не дозволяли вертатись; а й селянам поворотцям дошкулювали глузуванням: „ідзьце собе до Росиї".

Понижені православні українці не мали в гро-

маді ніякого голосу; доки вспіли власними силами відбудувати спалені в часі світової війни хати й будинки, тулилися по кілька родин разом у землянках.

В першій половині 1920. р. положення українського населення Холмщини ще більше погіршало, головно в часі відвороту польської армії наприкінці червня перед більшовиками. Знову почалися арештування свідоміших селян та інтеліґентів; арештовано Семена Любарського, Ганаса й інших.

Всю українську молодь забрали до війська, а селян з кіньми й возами на підводи до таборів. Солтиси-поляки укривали польську молодь від військового побору, як також вози й коні; все це переховувалося в гаях.

Всіх політичних вязнів держали зпочатку в Люблині. Коли ж большевики підходили під Замостя, $^3/_4$ кримінальників випущено на волю, а політичних вязнів з Люблина евакуовано до Свєнтокшиської вязниці. Але там не було місця, тому заміряли відправити люблинських вязнів до Ченстохови; одначе й там не було місця й тому врешті вислано цих вязнів до Пйотркова, де вони перебули аж до ризького миру. Після заключення польсько-советського миру в Ризі перевезено вязнів назад до Люблина й звідти розпущено їх додому. Знову ніхто з них не бачив ні слідчого, ні судді.

Серед арештованих у Люблині був і слідчий суддя з Грубешова, що ще в 1918. р. займався арештуванням українців у повіті та їх катуванням у нелюдський спосіб; він сидів за розтрату державних грошей.

В тюрмі морили політичних вязнів голодом; раз на добу випускали на півгодинний прохід.

Після закінчення війни, бувші політичні вязні Холмщини, хоч всі були під поліційним доглядом, все таки взялися за національну роботу. В тому часі дбали за популярність між нашим населенням на холмщині польські ППС-яки й визволенці й вони тому в дечому помагали місцевим українським діячам. Та проте наш народ не дав себе зловити на польську вудку. Коли прийшли вибори до сойму й сенату, в осени 1922. р., українці Холмщини й Підляшшя вибрали тільки своїх людей послами й сенаторами, зблокувавшись тільки з національними меншинами.

В соймі і в сенаті змагалися українські представники за покращання національного, релігійного й соціяльного життя Холмщини й інших українських земель під б. Польщею. Проте положення українського народу не покращало: навпаки мовний закон і рільна реформа його скривдили. З українськими представниками у Варшаві говорили, конферували, обіцяли, але нічого не давали; на провінції далі панував принцип „влади на місцях“, тобто солтиси, війти й повітові старости що хотіли, те й робили й ніде наше українське православне населення правди не знаходило. Не помагали ні інтервенції, ні внески й інтерпеляції послів і сенаторів до центрального уряду. Все те іґнорувалося, виходило, що нижчі власті не слухають центральної влади, ніби панувала повна анархія, кожний робив, як хотів і що хотів, не відповідаючи за свої вчинки ні перед ким.

Ось картина тогочасного лихоліття Холмщини.

На замкнену церкву в с. Убродовичах нападають ксьондз і війт з пожарною сторожею з с. Монятич; ксьондз хоче перетворити її на костел. Населення протиставиться й не дає; водночас складає свої протести в повітовому старостві в Грубешові і в люблинського воєводи, виїжджає теж делеґація до Варшави. Український Клюб інтервеніює в міністерствах, де ніби обурюються на поведінку ксьондза й війта й обіцюють не допустити до загарбання церкви. Тимчасом ксьондз з війтом робить своє: збирає процесію з хрестом і образами, поліцію й пожарну сторожу з бочками й сикавками та нападає на село. Жінки з дітьми густо уставилися кругом церкви, щоб не допустити напасників. Поліція пускає в роботу гумові палиці й рушниці. Нічого не помагає, народ стоїть як мур біля церкви. Тоді пускають в роботу сикавки, обливають нарід солоною ропою, нафтою, та ще якимсь плином. Поліція разом з пожарниками бє, мордує, калічить жінок і дітей. Чоловіки, що приглядалися тому здалека, реаґують на цей нехристіянський і нелюдський вчинок: виломлюють коли з плота й кидаються на напасників. Відпирають їх; вони з соромом, почувши на собі український кіл, утікають. Але після того почалися арешти в селі й судове слідство; справа опинилась в окружному суді в Замості за спротив владі. Але суд уневиннив усіх підсудних крім одного молодця, якому закинено знищення образа; його засуджено на кілька місяців адміністраційного арешту.

На костел перетворено старовинну церкву Преображення Господнього в с. Спасі коло Холма; народній переказ відносить її будову до часів князя

Володимира. Сама назва села походить від церкви; з того видно, що село було колись пригороддям Холма, подібно як Столпя і Білавин. На Спаса, тобто 6. серпня по старому стилі, рік-річно відбувався там великий відпуст при великому здвизі народу. Це полякам не подобалося й вони рішили забрати церкву й перетворити на костел. В день „свячення" церкви на костел привезли ксьондзи з Холма озброєну боївку леґіоністів і стшельців; поліція окружила хати православних і нікого з них не випускала. При таких обставинах „висвячено" церкву на костел. Від 1918. до 1938. р. перемінено на костели 169 церков на Холмщині й Підляшші.

В м. Холмі на верхній Гірці стояла церква присвячена словянським апостолам св. Кирилові й Методієві. Поляки-учні вчительського семінара й ґімназії висадили церкву динамітом у повітря в день православної Великої Суботи Те саме зробили і з незакінченою церквою св. Параскеви.

В с. Горишеві Польському, замостейського повіту, побудували церкву православні для себе перед світовою війною своїм коштом; крім того була ще й маленька стара церква. Цю стару церкву поляки спалили ще в часі світової війни, а нову перетворили на свій костел. Свій же костел, що мали на горишівській колонії, продали своїм одновірцям до с. Ситанця. Після німецько-польської війни православні українці церкву забрали назад, але місцева влада від них її знову відібрала.

В Городлі, Бусьні, Сагрині, Гусинному і Кулаковичах парохіяни побудували церкви на свій власний кошт; та ці церкви поляки розвалили. Перед самим валенням церкви православні в Кулаковичах

одержали дозвіл від влади на ремонт церкви й видали кілька тисяч марок на цю ціль; та й цю церкву, як також і по інших селах, поляки зруйнували. Майже на всіх православних цвинтарях розрубували дерев'яні хрести та порозбивали камінні. Православних небіщиків забороняли ховати на своїх власних цвинтарях. На місцях, де стояли зруйновані церкви, були колись у 90 % цвинтарями; після розвалення церков ці цвинтарі заорано.

Боротьба українського представництва в соймі й сенаті в 1923—28. рр. могла виявлятися тільки в щорічному складанні декларацій з домаганням територіяльної автономії для західньо-українських земель; вносилися в соймі й сенаті протести проти ухвалення устави, якою заборонялося вживати українську мову в школах, судах і адміністраційних установах, та проти устави про рільничу реформу, що цілком кривдила наш нарід.

При дебатах над цими уставами не давали прийти до слова й українські представники густочасто зі співом „Ще не вмерла Україна", або „Не пора" покидали салю засідань, або навіть їх за протести виносили з салі, коли вони добровільно не хотіли вийти.

Положення українців на Холмщині й Підляшші ще більше погіршало від часу закінчення соймової каденції 1922-28. рр. Внаслідок приноровлення польським урядом терору до українського населення на Холмщині й Підляшші при нових виборах не вибрано ні одного українського представника до сойму й сенату від цих країн. Вони залишилися аж до упадку Польщі без посольської опіки, бо українським послам з Галичини й Воли-

ні не дозволено їздити на Холмщину й Підляшшя.

Тоді поляки заборонили одинокій на Холмщині й Підляшші українській культурно-освітній і добродійній установі „Рідна Хата“ провадити дальшу діяльність. „Рідна Хата“ з осередком в Холмі мала свої філії по селах. Після розвязання її та філій все українське національне культурно-освітнє життя на Холмщині й Підляшші завмерло. Взагалі якінебудь зїзди чи зібрання українців були строго заборонені. В 1936. р. „спацифікувала“ польська поліція села Жуків, Чесники, Бончу, Горишів Польський і інші; змасакровано населення та знищено його майно.

В тому часі розпочалася праця польської т. зв. католицької акції, що її завданням було знищити православіє й українство на терені Холмщини й Підляшшя. Найбільший розгін проявила ця т. зв. католицька акція в 1938-39. рр. Її накази переводили в життя нелюдським способом польські леґіоністи, стшельци й всякі кримінальники, що їх наш народ прозвав загально „кракусами“. „Кракуси“ валили українські хати, димарі, або свою роботу обмежували тільки биттям шиб у вікнах, валенням печей, нищенням хатнього знаряддя, розпорюванням перин і подушок, змішуванням збіжжя з землею, обливанням його нафтою і т. п.; при тому немилосердно катували й мордували людей. Так було в селах Зубовичі, Проваллля, Голубя і інших. Все те роблено, щоб настрашити населення, щоб не виступало в обороні своїх церков. Очевидно, при валенні православних церков не зважали „кракуси“ на ніякі святощі. Ніхто з цих польських бандитів не скидав у церкві шапки; входили

вони до церкви з псами, ламали образи й викидали їх у болото, влазили чобітьми на святий престол, дерли ризи, розкидали й нищили церковні богослужебні сосуди, навіть св. Євхаристію розкидали й доптали.

В 1938. р. знищено на Холмщині й Підляшші 114 церков. У цій справі була інтерпеляція посла Степана Барана в соймі, але не дала вона ніяких успіхів крім того, що можна було надрукувати її окремою книжкою й подати всьому культурному світові реєстр збурених церков. Цензура конфіскувала в пресі якунебудь згадку про нищення церков; сконфіскували навіть передовицю „Курієра Віленьскеґо“ з 26. 8. 1938. „Буржилі церкве, а офярон падл косцюл“, в якій польський журналіст „доводив“, що збурена „кракусами“ барокова церква з XVI. ст. в Щебрешині це — польський костел(?!). Сконфіскувала теж пастирський лист українського греко-католицького митрополита Андрія Шептицького з 20. 7. 1938. та лист православного єпископату в б. польській державі з приводу нищення православних церков.

Проте культурний світ мав змогу довідатися про польські варварства. Видаваний в Данціґу Інститутом для дослідів східніх земель (Ostlandinstitut) журнал „Ostlandberichte“ помістив дві статті (1938, ч. 5—6 і 1939, ч. 2.) з докладним описом варварства польських католиків. Там теж були поміщені 4 світлини з руйнування й палення церкви в с. Покрівці, відбитка згаданої сконфіскованої передовиці „Курієра Віленьск-ого“, карта Холмщини й Підляшшя з зазначенням місцевостей, де забрали поляки на костели від 1921. р. церкви та де в 1938.

р. збурили православні церкви, врешті тексти згаданих вище пастирських листів. При останніх було зазначено, що пастирський лист митр. Андрія Шептицького більш багатомовний як православних єпископів, що боялися зразити собі польського уряду. „Комітет протесту проти переслідувань українського народу в Польщі“ в Ню-Йорку видав в листопаді 1938. р. малу книжку В Соборного й В. Букати: „The Truth About Poland“, де обговорено теж жахливі події нищення церков на Холмщині; поміщено там світлини бурення церков у Ростоках, холмського повіту, і Бусні, грубешівського повіту. В 1939. р. видала „Українська Акція“ в Берліні книжку „In Polen nichts neues“, присвячену гнетові українців в б. польській державі, врешті в 1940. видало „Українське Видавництво в Кракові нарис Б. Жукова „Нищення церков на Холмщині в 1938. р.“ з 25 ілюстраціями; в ній згадується про знищення православних церков тільки в 51 місцевостях. Це тільки важніші публікації про лихоліття Холмщини в 1938. р., очевидно неповні. Докладний літопис польського терору на Холмщині в 1918—1939. рр. жде свого історика, що зібрав би розкинений вже надрукований матеріял, збережені урядові, невідомі широким кругам, акти й спогади переживачів лихоліття.

Це лихоліття не скінчилося знищенням 114 церков у 1938. р. Кров холмських героїв-мучеників за свою віру й народність лилася аж до ганебного упадку Польщі у вересні 1939. р. Ось кілька фактів з 1939. р.: 17. березня в Новосілках, грубешівського повіту війт Лясковскі, посесор фільварку Жарко, польський майор і капітан, солтис та поліція

зігнали селян на віче; 23. православних змусили приняти римо-католицьку віру і з музикою попровадили їх до костела в с. Монятичах. В часі віча арештували: М. Киричука, Семенюка й інших, що закликали громадян держатися своєї віри. В церкві, в часі богослуження наказували відмовляти „модлітвен за ойчизнен, президента, владзен і войско“, карали тих, що виходили, або кашляли в тому часі. Відбирано від православних кузні (Ярославець, Хижовичі), млини (Терятин) й беконарні (Грабовець). Млинар у Терещанах не хотів молоти збіжжя православним. У Підгірцях і Черничині звільнено шкільних сторожів за те, що держалися православія. В Терятині і Хижовичах зачинено кооперативи. 31. березня 1939. побили на постерунку в Вербковичах І. Подобинського з с. Теребіня; опісля силою повели його до костела приняти римо-католицьку „комунію“, хоча він того дня вже їв. У с. Молодятичах на Великдень напали польські озброєні банди „кракусів“ на православних і били їм вікна; українці боронилися й за те „сонд старосьцінскі“ покарав 9 селян грошевою карою та арештом. Українська молодь сіл Ріплин і Посадів, томашівського повіту, зорґанізувала самооборону; за те забрано юнаків на постерунок до Телятина, де їх поліцаї по звірськи скатували й відставили до вязниці в Томашеві. Делеґатів до міністерства в цій справі з с. Василів, Потуржин, Телятин і Ріплин арештовано. 8. квітня 1939. р. православний священик в с. Черничина почав обїздити села, де в 1938. р. зруйнували поляки наші церкви, щоб посвятити людям паски. В с. Мілянах заявив йому поліцай Данішевскі що з доручення

грубешівського старости забороняє йому обіздити ці села. По офіціяльній статистиці з 15. 4. 1939. мало відпасти в Грубешівщині під натиском польського терору в 1938-39. рр. 6000 душ від православія; майже в цілому стероризовано села Терещани, Обровець, Новосілки, Турковичі, Неледва й інші. Всетаки не зважаючи на шаліючий польський терор у днях 26—28. квітня 1939. р. 1500 парохіян тишовецької парохії вернулося назад до православія.

Отсі вістки про польський терор на Холмщині в 1938-39. рр. прихапцем списали мені в часі мойого побуту в Холмі два холмські діячі й літописці минулого Холмщини. У записках старшого з них, що має за собою працю як народній учитель і як народній трибун на соймовій арені, нариси з минулого поодиноких місцевостей Холмщини та кільканаворотний побут у польській вязниці, завершений Картузькою Березою у вересні 1939. р., знайшов я при його згадках про терпіння українців Холмщини й заувагу: „але народ глибоко й щиро вірив, що час кари на поляків за їхні знущання над ними й його церквою прийде". І тепер справді надійшов. Коли зважиться польський терор проти українців, то ледви польським знущанням дорівнювали знущання аварів (названих у нашому Початковому Літописі „Повість временних літ" обрами) над предками холмщан — дулібами. І як оповідає „Повість временних літ" прокляті обри пропали й після того повстала серед дулібів пословиця: „пропали як обри". І недалекий час, коли пошириться серед українського народу пословиця: „пропали як поляки". Так, за своє вар-

варство мусять поляки бути вичеркнені з круга культурних народів. 20-літне існування польської держави виказало, що поляки не здібні до культурного й політичного співжиття з іншими народами, що Польща мусить щезнути!

В ХОЛМІ Й ГРУБЕШОВІ.

Вперше довелося мені бути в Холмі літом 1930. р. в переїзді з Берестя до Львова. Користуючи з двох годин часу, заки відїде поїзд до Реївця, хотів я кинути оком на вид колишньої столиці короля Данила. Очевидно мене цей вид пригнобив: місто жидівське, на його вулицях чути виключно польську мову. Я проходив вулицями Холма зі своїми дотогочасними товаришами подорожі й „служби"; всі ми були в солдатських одностроях. Та не зважаючи на цей наш однострій якісь польські ґімназисти почали вигукувати під нашою адресою, коли почули, що ми говоримо по українськи. Мої молодші від мене товариші не стерпіли, щоб не зареаґувати; ляшата пішли від них у розтіч. Треба було використати тогочасну вигідну позицію в одінні польського солдата хоч у такий спосіб. Ось такі в мене спогади з мойого першого побуту в столиці короля Данила.

Вдруге довелося мені бути в Холмі в квітні 1940. р. Положення для українців змінилося там на краще. Проте не треба думати, що поляки й жиди пропали вже в Холмі без сліду; товпи одних і других вражають нашу людину більше, як у Лю-

блині. Ніби далі для поляків було актуальним гасло: „не дами земі“.

Але ж і з нашого боку йде праця в Холмі вперід. Собор ще в часі мойого побуту не був у наших руках; проте українці сподіваючися, що ґенерал-ґубернатор кермуватиметься тільки справедливістю, — в чому, як бачимо тепер, не завелися — не обмежували своєї діяльности тільки чеканням. У всіх ділянках, де тільки могли, кинулися до праці. Холмський Український Комітет, завдяки проворности його провідників, від листопада 1939. р. планово підмічує приїзшим до Холма землякам-фахівцям відповідні становища й варстати праці. Це не значить, що шукає тепленьких посад, тільки служить радою й поміччю оснувати відповідне й корисне для нашого загалу й самої підприємчивої одиниці підприємство. Для людей непідприємчивих немає місця в Холмі, подібно як і в інших місцях; тимто доводилося мені чути нарікання від деяких земляків на декого з проворних членів комітету, мовляв, нас скривджено, нам цей і той член комітету перешкодив заняти таку-сяку посаду. На ділі, як довідався я — пошкодовані не подолали свойому завданні, а їх жаль до людей не оправданий. Є хтось, хто підсичує ненависть українців з одної країни до їх братів з іншої української землі; хтось сіє між холмським громадянством пострах перед „уніятами“. Очевидно ці сівачі незгоди прикриваються в балачці плащиком „соборности“, „всеукраїнськости“, „великої ідейности“, „великих заслуг за собою“, про які до речі, краще не писати. Пора б їм тільки схаменутися й не киринити!

На щастя не мають киринники послуху серед

українського громадянства Холмщини. Серед нього втішаються повагою зайшлі з півдня на Холмщину українські діячі, що мають за собою довголітню працю на національній ниві. З ними теж співпрацюють старі заслужені холмські місцеві діячі, бо у справжніх людей праці суперечок не може бути, тільки робота.

Окружний Кооперативний Союз по зразку колишніх східньо-галицьких кооперативних союзів внедовзі випре з столиці короля Данила „спулдзельчих“ зайдів. Є в Холмі дві українські книгарні; зате відчувається брак місцевого українського видавництва книжок і часопису. Іду Люблинською вулицею й тут то там бачу українські вивіски на крамницях. Радіє душа, що українці здобувають назад втрачені позиції. На вулицях часто чути українську мову, за яку продовж 20 років поляки в Холмі напаствували наших людей.

Хочу пізнати осередок південної Холмщини Грубешів. Їду туди на Рейовець, Красностав, (колишній Щекарів), Заваду й Замостя, що було свідком слави Богдана Хмельницького в 1648. р. та де відбувся в 1720. р. славний собор, що унормував відносини в уніятській українській церкві. Чим ближче до Грубешова, тим можна ще доглянути з вікна поїзду українську церкву. Ось церква в Гостинному, недалеко від станції Конопне, то церква в Конюхах недалеко Вербкович. Неділя — й тому бачу — як вертаються люди святочно вбрані з церкви до своїх сіл, в яких поляки церкви понищили. Тепер на лицях людей веселий усміх: адже скінчилися їх терпіння, можуть свобідно молитися Богу в своїй церкві, бодай в іншому се-

лі, але дасть Бог побудують знов у свойому таки селі. Весняне сонце освічує дооколичні поля колишніх осередків Волиня й Червеня. Традицію останнього між народом зберігав турковицький манастир, що його теж не пощадила польська вандальська рука. Та пропадуть ці руїнники й гнобителі, як обри.

В саме полудне приїжджаю до Грубешова. Тут українські вивіски на крамницях переважають; переважно теж гомонить українська мова. Здається мені, що я в якомусь галицькому місточку, з перевагою українського населення. Є тут місцевий Український Комітет, є кооператива „Пробоєм“, є харчівня „Дніпро“ і т. д. Назви вказують, що Грубешів змагає держатися своїх національних святощів.

Заходжу до міської православної церкви Успення Пресв. Богородиці. Вибудована вона в 1875. р., але розмальована коштом місцевого благочинного о. Григорія Метюка й декого з парохіян у 1936. р. Розмалював її гарно Олександер Цикуцький, що старався надати церкві якнайбільше українського виду. Церква була в часі богослуження заповнена вірними; час від часу заходили поглянути на церкву й послухати богослуження військові німці; вони ступали поважно й не в одного певно православного викликував побут чужих гостей у церкві радість. Бо ж до осени 1939. р. військові поляки відносилися до православних українських святощів тільки з наругою. Грубешівський панотець і діякон, оба українці; все таки не позбулися цілком московської вимови церковно-словянської мови,

хоч о. благочинний виголосив проповідь гарною українською мовою.

Своїм виглядом не подобали вони на колишніх російських батюшок. Згадую тут це на те, бо довелося мені в „Krakauer Zeitung“ (1940. ч. 59) читати новелю Вальтера Нойбаха про переживання одного тирольського вояка в часі німецького походу на Польщу у вересні 1939. р. п. н. „Дорога через Раву Руську“. В цій новельці оповідається про стрічу цього вояка в Раві Руській з „братом Димітрієм“ (брудер Дімітрі); є поміщений й малюнок, на якому цей монах Димітрій з Руської Рави представлений так, як би він походив зпід Москви за добрих царських часів. Так собі представляють чужинці наших черців на терені Галичини, де не було московського панування, крім короткої окупації в часі світової війни в 1914-15. рр. Тимчасом в Грубешові, недалеко від Руської Рави, але вже на Холмщині, що належала до Росії продовж одного століття (1815—1915), не знайдете сьогодні православного священника чи черця, щоб своїм зверхнім виглядом підходив до намальованого в „Krakauer Zeitung“ „брудера Дімітрія“.

Церковні старшини, що в часі богослуження збирали по принятому звичаю датки на церкву від вірних, висловлювали подяку словом „дякую“. Галицькі впливи на мешканців Грубешова помітні на кожному кроці. А в тім нічого дивного: наплив українського свідомого елементу з півдня в Грубешові й околиці значний.

Уніятські богослуження для галичан відбуваються в костелі Станіслава Костки; слід би нашим

громадянам подбати, щоб поляки звернули забрану колись уніятську церкву св. Николая.

ПОСЯННЯ.

Посяння — це волості лівобіч Сяну, що обхоплюють тепер повіти: Перемишль, Ярослав, Ланцут, Переворськ і Ряшів. Від X. ст. разом з іншими галицькими волостями належало Посяння до київської держави; відтак, коли ця держава поділилася в другій половині XI. ст. Посяння стало складовою невідлучною частиною перемиського, від половини XII. ст. галицького князівства. Перемишль, якого тільки частина лівобіч Сяну лежить на Посянні, був уже значним городом у 981. р. за часів князя Володимира Великого (980—1015). Його син Ярослав Мудрий (1018–54) оснував у 1031. р. город Ярослав. За часів приналежности Посяння до галицької держави (XII—XIV. ст.) існували вже городи Ряшів і Переворськ над Вислоком.

Коли в половині XIV. ст. загарбав Галичину польський король Казимир Великий, Посяння було ввесь час аж до першого поділу Польщі в 1772. р. складовою частиною т. зв. руського воєвідства зі столицею у Львові. Над Вислоком поселилися в тих часах німецькі колоністи, що згодом спольщилися (назва міста Ланцут від німецької назви Ландсгут). Внаслідок того, колись чисто українське Посяння тепер у більшості спольщене; українські оселі — це гейби оази серед пустині. Українське населення цих осель у наслідок польського окруження затра-

тило подекуди, як от у Заліссі і Білій коло Ряшева свою мову, але зберігають свою греко-католицьку віру й обстоюють завзято свою приналежність до української народности.

Зразкові твердині українства на Посянні — це села Бонарівка в ряшівському та Опарівка в коросненському повітах, що впливають освідомлюючо на інші наші дооколичні села в ряшівському, березівському й коросненському повітах. Але тому що ці села тяготіють до Лемковини, згадаю про них ще при обговоренні останньої.

В північній частині Посяння гідні наслідування українські міщани в Лежайську, що є українським національним осередком не тільки для наших сіл у ланцутському, переворському й ніському повітах, але також для Тарногородщини й Білгорайщини на Холмщині.

Тимто в переїзді з Люблина до Ярослава я рішив зупинитися на пів дня в Лежайську, що має 15 % українського населення.

Їду з залізничої станції вулицями місточка й радію на вид великої кількости українських крамничих вивісок. Пізніше, побував я в Ярославі й ствердив, що Лежайськ має більше український характер, ніж Ярослав. Є в Лежайську місцевий Український Комітет з рухливим головою місцевим парохом на чолі. Мурована скромна церква Успення Богоматери має за собою 120 років. На жаль, не застаю пароха, бо негайно після приїзду з нарад у нашому центрі поїхав помагати в душпастирських передвеликодніх обовязках свойому сусідові-парохові с. Дубна.

Дубно лежить при усті Вислока до Сяну й не

сусідує безпосередньо з Лежайськом, — між ними лежить ще село Виравиця, — але про те наші пароохи є собі сусідами. Село Дубно — це чисто українське село й може також світити зразком для інших сіл. Є там читальня „Просвіти“, кооператива „Труд“, кредитівка „Злука“, кружок „Сільського Господаря“ й свій народній дім; у 1939. р. порозвязувала й позамикала польська влада читальню „Просвіти“, „Районову молочарню“, кружок „Рідної школи“, „Сокіл“ і „Луг“, а українську мову навчання в сільській школі замінено на польську.

Не від речі буде згадати, що в початках минулого століття народився в священичій сімї в с. Дубні меценат галицького культурного й літературного життя, судовий радник Михайло Качковський. Не зважаючи на те, що вже нераз у передвоєнній львівській українській пресі і в книжочці „Просвіти“ п. н. „Нариси з історії галицького москвофільства“ (Львів, 1935) було виказано, що він не був москвофілом, якийсь нечитальник у дописі про Дубно в „Краківських Вістях“ (1940, ч. 49) безпідставно пише про якусь „русотяпську роботу Качковського“. Качковський любив свій нарід, жив скромно й підпомагав заощадженим грошем сучасних йому галицьких письменників, між іншими також представників тогочасного народницького напрямку, як Володимира Шашкевича й Ксенофонта Климковича. На розвиток галицького письменства, науки й піднесення народньої освіти призначив він свої ощадності. Щоб їх дістати в свої руки, москвофіли назвали його імям основане вже після його смерти товариство. І не треба більшого глуму над памяттю Качковського, як те, що товари-

ство й читальні з його імям були в останніх часах під польським покровом. Адже Качковський, як і сьогочасні його земляки на Посянні, був завзятим ворогом всякої польщини.

Але вернімся до Лежайська. Тут радо почав мені оповідати один з місцевих громадян про самозбереження автохтонного українського населення в Лежайську в часах лихоліття. Хоча українці були в меншині, почували себе „родаками“ — як висловлювався мій інформатор — цебто автохтонами, бо зайдами — говорив він — у Лежайську є поляки. І справді, Лежайськ уже був містом, коли в 1354. р. завойовник Галичини, польський король Казимир Великий, надавав ряшівську волость Янові Пакославові з Стожищ. Границю між цією волостю та іншими галицькими волостями означено в акті надання так: від оселі Дуброви, що притикає до судомирської землі, до Лежайська, що лежить на межі ярославської і ряшівської волостей, а звідтам до городу (замку) Чудець над Вислоком. Дуброва — це теперішнє село Дубрівка при Уляновї ніського повіту, недалеко устя Таневи до Сяну. Там теж видержувало наше населення польські шикани продовж століть, але своєї віри й національности не покинуло. І гордо можуть сьогодні сказати дубрівчани всьому українському народові: „Ми видержали, тримаючись прабатьківського заповіту — ні одної пяди рідної землі в польські руки!“

Українське населення Посяння, хоч і забуло подекуди українську мову, проте зберігаючи українську історичну національну традицію, не розуміло, як міг їх забути галицько-український провід у 1918. р. Докори під адресою останнього довело-

ся мені чути й від уроженців Лежайська й Бонарівки. І слушно; як можна вирікатися прабатьківської землі?

В самому Лежайську заложено читальню „Просвіти“ ще в 1905. р. Тоді по українськи говорила тільки та лежайська молодь, що її пощастилось вчитися в ґімназії; старше покоління, серед нього й самі основники читальні „Просвіти“ не знали своєї рідної мови й говорили по польськи. Заслуги при орґанізації українського національного й культурно-освітнього життя в Лежайську поклав пок. місцевий парох о. Олександер Паславський († 1908); після нього корифеєм цього життя був місцевий родич, адвокат др. Бронислав Ґеллєцінський († 1939). З Лежайська вийшли відомі ширшому нашому загалові священники: композитор о. Йосиф Кишакевич та проповідник і автор популярних книжочок о. Осип Годунько. З їхніми прізвищами стрінеться заїзший до Лежайська, бо може зайти там до двох привітливих українських ресторанів Кишакевича й Годунька.

В 1907. р. основували лежайщани кружок „Сільського Господаря“, в 1913. р. вибудували свій власний „Народній Дім“. Робота лежайських просвітян не подобалася полякам. Тому в початках світової війни на доноси місцевих поляків і жидів опинилося під закидом москвофільства в Талергофі 25 лежайських просвітян; половина з них умерла таки в талергофському таборі інтернованих, інші стратили своє здоровля. Проте лежайщани не застрашилися. До 1918. р. проповіді священник виголошував у церкві по польськи, тому

що здебільша греко-католицьке населення говорило по польськи.

В часі світової війни лежайські українські вояки використали свою зустріч з тими своїми земляками, що говорили рідною мовою; від них навчилися вони української мови й після повороту з війни в 1918. р. зажадали від священника, щоб виголошував у церкві проповіді тільки по українськи. Від 1918. р. виголошують священики в лежайській церкві тільки українські проповіді, а українське населення говорить тільки по українськи. Ті, що ввесь час світової війни сиділи дома, навчилися української мови від тих, що вернулися з війни. Не зважаючи на польські шикани, українське національне культурно-освітнє та економічне життя в Лежайську розвивалося; аж у 1939. р. польська влада розвязала всі українські товариства. Тепер українське життя відновилося знову, проворні лежайські українці здобули вплив у міській раді, що рішила назвати вулиці іменами українських діячів: гетьмана Богдана Хмельницького (був. Сянова), Івана Мазепи (був. Змулиськ), Тараса Шевченка (б. Пєрацького), Маркіяна Шашкевича (б. Підвільшин) і Івана Франка (б. Ставова).

Недалеко Лежайська українські села крім згаданого Дубна: Курилівка, Жухів, Пискуровичі, Оржанна, й Старе Місто, в якому перед світовою війною була читальня товариства ім. М. Качковського; але по війні всюди розвивалося тут гарно українське національне культурно-освітнє життя, не зважаючи на шикани поляків, що на передодні скону своєї держави в 1939. р. всі українські товариства в цих селах порозвязували. В с. Крешо-

вичах залишилося до наших днів ще 11 греко-католиків. Усі ті села тепер відітхнули, шкільна молодь може вчитися в школі своєї рідної мови. Завдяки тому в Жухові, чи в якому іншому селі, стрінете дитину, що краще говорить по українськи від своїх батьків. Слід додати, що тепер усі села колишнього любачівського, ярославського й ланцутського повітів правобіч Сяну по цьому боці кордону прилучено до білгорайського повіту.

Найбільше українське місто Посяння — Ярослав — щойно промощує собі шлях стати осередком українського національного життя в сьогочасному Ґенерал-Ґубернаторстві. З того приводу мимохіть пригадується австрійський проєкт у 1772. р. зробити Ярослав столицею Галичини; та цього проєкту не здійснено, столицею став Львів. Ярослав має за собою крім свого княжого оснування й інші українські історичні традиції. На прикінці XVI. і в початках XVII. ст. Ярослав належав до князів Острозьких; є традиція, що в єзуїтській кoколеґії вчився гетьман Богдан Хмельницький. Тепер осів при ярославській міській церкві св. Спаса, вибудованій у першій половині XVIII. ст., перемиський єпископ-помічник о. Григорій Лакота. Ярославський Український Комітет під метким ідейним проводом поконує великі перепони з боку місцевих поляків, що й після скону своєї держави не хочуть уступити з своїх позицій на українській землі.

ЛЕМКОВИНА

Звичайно звуть у нас простір заселений лемками Лемківщиною, але самі лемки називають свою тіснішу батьківщину Лемковиною. Втискається Лемковина клином між словацьку й польську етнічну територію, гейби для обстояння правди, висловленої польськими хронікарями середнєвіччя, що границі Руси сягають недалеко Кракова. Лемки є споконвічними панами Бескиду від горішнього Сяну й горішнього Ужа, по закарпатському боці, аж ген, „де Татран круто вється" — як співається в українській народній пісні, — над береги Попраду. Останнє на захід висунене лемківське село є Шляхтова за Попрадом над Руським Потоком, на схід від Щавниці в новоторзькому повіті. Південна Лемковина, що тепер належить до Словаччини, сягає понад горішній Попрад ще дальше на захід; під Татрами лежить осамітнена лемківська оселя Остурня. На південний захід лемківські оселі сягають поза Пряшів, що є осередком українських волостей в сьогочасній словацькій державі. Осередок північної Лемковини, що входить тепер у склад Ґенерал-Ґубернаторства, — це Сянік, відомий в нашій історії вперше з 1150. р.. Під Сяноком у тому році був бій галичан, під проводом свойого князя Володимирка Володарича з мадярами.

До княжої традиції Сянока прилучилася й єпископська традиція; і якийсь час перебували там перемиські єпископи й тому в їх титулі є назва: „єпископ перемиський, самбірський і сяніцький". В наших часах поляки, що змагали наших лемків відокремити від українського світа й спольщити їх,

подбали, щоб римська папська курія всупереч унійній умові перемиських владик у XVII. ст., створила окрему лемківську т. зв. апостольську адміністратуру. Перший такий адміністратор Лемківщини Василь Масцюх сидів у Риманові, сяніцького повіту; його ж наступник, Яків Медвецький, обрав собі за столицю вже сам Сянік. Оба ці адміністратори записали собою тільки погану сторінку історії Лемковини, вислугуючись польським державним чинникам усупереч їх власних земляків — лемків.

Та коли сконала Польща, Лемковина почала відроджуватися. Її столиця Сянік прибрав вигляд українського міста, віджило тут українське життя. Невдовзі памятки польського гнету будуть зібрані в музею „Лемківщина“ в Сяноці, де нащадки сьогочасних лемків будуть пізнавати, скільки то кривд і наруг терпіли їхні батьки від поляків. В тому музею, що певно буде міститися в сяніцькому замку, буде певно міститися окремий відділ для т. зв. апостольської адміністратури для Лемківщини. Очевидно, хай ніхто не думає, що я пишу ці рядки на основі якихось планів сьогочасної Управи музею „Лемківщина“ в Сяноці. Ні; це мої скромні побажання успіхів одинокого тепер нашого власними силами основаного музею на нашій землі. Він одинокий нагадує нам виставками своїх експонатів ті часи, коли інші музеї на нашій землі влаштовували такі виставки, може навіть при більшій кількості експонатів. Та це сьогодні належить до минулого так, як належить до минулого польська заборона Музеєві Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові влаштувати лемківську виставу.

Поляки старалися всякими способами відмежувати Лемковину від інших українських земель. Та на ніщо зводилися їх заходи, коли по селах Сяніччини народ отверто заявляв, що там є Україна, а не Польща; нераз у ночі пропадали польські „орли", а на їх місце являвся напис „Україна". То знов якогось там лемка-підсолтиса, чи солтиса хотіла польська влада відзначити „кржиж-ом заслуґі"; наш хитрий землячок мудрував перед „панами", але просив їх, щоб цього відзначення не давали йому прилюдно в його селі, бо будуть з нього українці сміятися. Прошу собі уявити настрій польського старости в Сяноці: підсолтис уважає „кржиж заслуґі" за причину насмішки з боку своїх земляків. Назовні поляки заперечували український характер Лемковини, але в урядових тайних порученнях з цим характером дуже, а дуже рахувалися.

Сянік — це тепер окружний осередок лемківського Посяння, цебто колишніх повітів: ліського, сяніцького й березівського лівобіч Сяну. На захід від Сяніччини є коросненський повіт, в якому мешкають українці на південь і північ від Коросна. На південь в околиці Дуклі є 14 лемківських сіл, на півночі 7 українських сіл, що їх мешканців називають лемки замішанцями, гейби вони замішалися між польське населення. Тимчасом ці села лежать на колишніх західніх окраїнах галицької держави.

Осередок цих сіл — це Бонарівка в ряшівському повіті, зразкове українське під оглядом національної свідомости й сільських установ село. Селяни Бонарівки впливали на пробудження української національної свідомости і в 6-ьох українсь-

ких селах коросненського повіту: Красна, що її мешканці звуть Коростенка, Ванівка, — осередок волости (збірної громади), Чорноріки, Ріпник, Петруша Воля, Опарівка, й Вороблик Королівський (це село оподалік від інших на шляху Коросно-Риманів), і в українських островах ряшівського повіту: на північ від Коростенки (Красної) в селах: Близенька (Близянка) і Гвоздянка та в селах Залісся й Біла під Ряшевом. Тепер громадяни Бонарівки роблять заходи, щоб їхню громаду вилучено з ряшівського й прилучено до коросненського повіту. Крім Бонарівки, звідки вийшло багато українських інтеліґентів, визначаються великою свідомістю селяни Опарівки й Коростенки (Красної), з останньої є родом відомий український мовознавець, професор краківського університету, др. Іван Зілинський.

Завязки українського національного культурно-освітнього життя в Бонарівці були ще далеко перед світовою війною. В часі Визвольних Змагань галицьких українців у 1918—19. рр. бонарівські селяни ховалися від польського війська й вижидали його відвороту, щоб на нього вдарити ззаду. Вони нетерпеливо ждали якогось післаного провідника від УГА, щоб на задах польського війська зорґанізував з українських селян Надвислоччини українські партизанські відділи. Продовж б. польської влади бонарівці боролися завзято за свою школу, що її замінено на польську на основі сфальшованих поляками 27-ох підписів; відограла тут ролю вчителька Шибувна. Була в селі кооператива, читальня „Просвіти", „Луг", „Союз Українок", кружок „Сільського Господаря". Всі ці то-

риства розвязала польська влада ще 2 роки перед останньою війною. Коли опечатував домівку читальні, польський поліцай говорив іронічно: „Чекайцє, аж Гітлєр вам отворжи“. І справді його іронія перемінилася в дійсність. Читальню „Просвіти“ в Опарівці замкнено ще перед бонарівською. Від 1931. р. аж до упадку Польщі боролися українці Коростенки (Красної) за розпоряджування здвигненим власними коштами „Українським Народнім Домом“. Напередодні останньої війни відгрожували місцеві солтиси в цих селах, що їх населення буде в часі війни евакуоване й інтерноване.

Були ще українці в меншості в деяких інших селах північної Короснянщини, як Завада, де 35 осіб були запаморочені дурманом москвофільства й комунізму. Село Полома (Поломия) на південний схід від Чудця над Вислоком перейшло перед 100 роками на римокатолицизм. На перехід до нього старалися поляки наклонити перед останньою війною населення Гвоздянки.

В самому місті Коросні церкви немає, але 3 костели (фарний з 1646. р., капуцинський з каменя одриконського замку та францишканський) є перетворені з колишніх українських церков. Тепер у Коросні буде тільки 100 українців. У повіті є кількох інтеліґентів, що одначе прогавили нагоду з приходом німецької армії перебрати владу в свої руки, до чого змагало свідоме бонарівське громадянство. Тимто в Коросні залишилися по старому при владі поляки. Є там тепер тільки 5 українських крамниць; до війни була тільки одна, основана бонарівськими селянами. Саме Коросно — це

осередок льняного й нафтового, очевидно в невеликих ще розмірах, промислу.

Сусідній на захід ясельський повіт має до 13 тисяч українського населення на південь від міста Жмигороду, де є український повітовий комітет; в самому повітовому місті Яслі є тільки 20 українців, — це урядовці й робітники. Серед 15-ти лемківських сіл у Жмигородщині вибиваються під оглядом національної свідомости Святкова й Крампна. Розуміється, що цим селам далеко ще до рівня Бонарівки, Коростенки й Опарівки; але серед запоморочених москвофільських лемківських сіл, таких як Воля Цеклинська, Фолюш, Перегринка, Березова, Скальник, Дошниця, Граб і інших, Святкову, де ще зперед воєнних часів існує українська кооператива, й Крампну, де тепер є „Січ“, слід уважати за наші твердині в ясельському повіті.

В горлицькому повіті лемківські оселі сягають на північ аж під саме повітове місто Горлиці, де теж живе громада українців, що мають свою греко-кат. церковцю - каплицю. Є в Горлицях Український Комітет з рухливим місцевим лікарем на чолі; так випало, що коли я зайшов до нього й назвав себе, він виявив, що мій друг пок. герой Зенон Коссак був теж і його добрим знайомим. Порадив він мені поїхати до Устя Руського, де з кінцем березня 1939. р. побили польські військові відділи місцевого греко-кат. священика та двох селян. В неділю ранком миттю подбав лікарь про підводу для мене; пізнав селянку з Лося і на її підводі заїхав я до її села, а звідтам уже дістав я підводу до Устя Руського.

На шляху з Горлиць до Лося є польські осе-

лі Шимбарк, де костел має вигляд української церкви, й Ропа, де є 11 українських домів; у боці від шляху серед лемківських холмів-горбів лежить українське село Долини.

Лосє, що його мешканці славляться як лемківські мазярі й роблять купецькі інтереси в Кракові й Варшаві, належить до волости в Ропі; громадяни тепер змагають, щоб їх прилучено до української волости в Устю Руському. Між Лосєм і Устям Руським є село Климківка, звідки подібно як з Устя Руського, Ганчової й Сквіртного виїхало багато лемків на схід. В Лосю, Климківці й Устю Руському є гарні хати; й мимохіть дивується людина, переїзджаючи через Климківку, що пусткою стоять гарно побудовані господарські будинки й хата. У всіх трьох селах були читальні товариства ім. М. Качковського. Недалеко Лося є українське мале село (95 хат) Білянка, де є теж місцева українська школа.

До волости Устя Руська належать такі села: Устя Руське, Висова, Блехнарка, Ганчова, Ропки, Сквіртне, Квятонь, Новиця, Прислоп, Ліщини, Куньква й Климківка. Війтом є місцевий лемко з правничими студіями, що в початках світової війни був інтернований в Талергофі. З церковної хроніки Устя Руського довідуємося, що село основане в 1504. р. при зливі річок Ропки й Ждиньки; в 1512. р. дістало воно т. зв. „волоське право". До устеруської парохії належить село Квятонь, де селяни власними складками побудували церкву в 1811. р. В 1914. р. арештовано в Устю Руському разом з місцевим священиком о. Григорієм Калиновичем 11 селян, у Квятоні 3; повісили мадяри

невинного селянина Епіфана Зиндрана з Реґетова й застілили Ілька Лазорка та його доньку. Теперішній парох Устя Руського був теж у Талергофі. В 1918. р. була проголошена „лемківська республіка“, що змагала до обєднання з закарпатськими лемками. Лемки не хотіли служити в польському війську, й крилися по горах, або втікали до Чехословаччини.

Частина населення в Устю Руському перейшла на православіє в останніх рохах. Було для мене цікаво довідатися, що було причиною цього відступництва селян у цьому селі від унії. Звичайно польська і москвофільська преса подавала як причину переходу лемків на православіє те, що вони не хочуть мати священиків з українського національного табору; парох в Устю Руському був москвофілом. У церковній хроніці маємо його записки про пропаґанду православія в селі.

Православіє в Устю Руському пропаґували місцеві еміґранти в Америці, що присилали до села сектанські брошури. Ці брошури поширювали: один передплатник „Громадського Голосу“, один піячина, один б. сектант облудний і хитрий, при тому передплатник „Землі і Волі“, один сектант і недовірок та ще двох селян, яких характеристики в хроніці не подано. Очевидно, всі вони є в хроніці названі, але я вважаю, що не слід покищо їх імен подавати до публічного відома; може вони, як що житимуть, поправляться ще. Крім них поширював ці брошури парох-ренеґат з Ізб. Причиною першого переходу з унії на православіє в Устю Руському було те, що один селянин не міг

як уніят дістати церковного розводу з своєю жінкою.

Але успішніше пішла пропаґанда православія в Устю Руському щойно після виступів: перемиського єпископа Йосафата Коциловського в Криниці проти „дня русской культури“ та о. Качмара в Злоцькому проти талергофського хреста. Використали це впливові між місцевим населенням лемківські москвофільські провідники: Ник. Юрковський, учитель у Сквіртному, др. Сьокало, адвокат у Горлицях, та Теодосій Ядловський в Смерековцях. Проти місцевого пароха вони спершу не виступали, тільки поширювали чутки, що він сам перейде на православіє; колиж устеруський парох залишився вірний греко-католицькій вірі, почали вони говорити, його парохіянам, що він „ширить Україну“, та що „переводить їх на польське“. Сільські аґітатори православія були люди, яким цілком не залежало на вірі, та які хотіли б кермувати душпастирем усупереч церковним законам. Одні з них — скриті сектанти, другі — сельроби-комуністи, інші — рееміґранти з Америки, а майже всі відомі з неморального згіршаючого життя. Пособляли їм батюшки, для яких байдужа була мораль їхніх приклонників. Підписи на декляраціях (заявах) переходу на православіє збирали в Устю Руському ось так схарактеризовані типи: 1) б. сектант, облудний і хитрий, 2) піячина, 3) зарозумілий, упертий і мстивий і 4) сектант і недовірок; у с. Квятоню — 6 тамошніх селян, серед них один атеїст, що дійшов до такого світогляду в російському полоні. Устеруський війт, колишній талергофець, хоч приклонник у тому часі „Руської

Селянської Орґанізації“, всетаки протиставився пропаґанді православія; за те одержав він 24. X. 1932. анонімну погрозу.

Православні батюшки, як відправляли перше своє богослуження в Устю Руському, ходили з процесією до загороди селянина Пирогова, де австрійці повісили в 1914. р. Зиндрана з Реґетова; його зроблено мучеником за православіє, хоч він про нього не мав ніякого поняття. Греко-католицький парох разом з управителем лісів Зеноном Клебертом був дня 13. жовтня 1932. р. в горлицького старости Ґушкевича й представив йому, як аґітують батюшки та як зневажують католицьку віру. Староста заявив: „Wasz biskup nie bierze was w obronę, przecież wyraźnie zaznaczyl w Krynicy, że na Łemkach mu nie zależy, jakże ja was mam bronić“; а його заступник Любаньскі додав: „Parafianie przechodzą na prawoslawie i ksiądz z nimi przejdzie i będzie dobrze!“ Парох відповів, що він не буде вчитися від своїх парохіян ні теолоґії, ні історії, ні філософії, а також не хоче бути від них залежний, щоб ним вони рядили, й бути виключно на їх ласці.

В 1933. р. мусіло 10 уніятів тримати варту в ночі, тому що православні окрадали греко-католицьку церкву. „Це була свойого роду пацифікація“ — написав священик з цього приводу в церковній хроніці. Православний батюшка в селі виявляв надто велику зичливість для польської влади, проповідував у своїй „часовні“ за участю у виборах у 1938. р. та голосуванням на проурядоу лісту (озон); за те без стемплевих оплат переписано на православіє 8 родин в Устю Руському та

12 у Квятоню. Православним батюшкою в Устю Руському від 10. VIII. 1937. є Максим Сандович, син вбитого в 1914. р. в Горлицях Максима, що ще перед світовою війною пропаґував православіє серед лемків.

Взагалі православні батюшки на Лемковині по рабськи вислуговувалися полякам; виголошували навіть проповіді по польськи. А їхній декан Павлишин, галицький москвофіл, оповістив навіть нікчемний „ліст отварти“ з випадами проти нашого митрополита Андрія Шептицького, що виступив проти бурення православних церков на Холмщині. Натомість цей православний декан славив ОЗОН, під якого покровом були бурителі православних святинь.

От до чого докотилися православні священики, що були або московського походження, або ренеґатами. Лемки спостерегли, що їх обманено й хотіли вертатися до унії. Вони докоряли православним батюшкам за те, що тримаються з поляками, а не з народом, що його боронять і з ним страдають тільки уніятські священики; до того православні батюшки на Лемковині ще й піячили. Польська влада робила перешкоди тим, що хотіли знову приняти греко-католицьку віру. Очевидно, для поляків вигідніші були раби й підлизайки, а уніятські священики освідомляли лемків, хто вони та до чого повинні змагати.

Тому, що польська влада позакривала читальні „Просвіти“ в західній Лемковині (горлицький, новосандецький і новоторзький повіти), українські греко-католицькі священики не цуралися й читалень ім. М. Качковського; ставали членами цих

читалень колишні „просвітяни“ й освідомлювали своїх незрячих братів. Так було прим. в читальнях ім. Качковського в Гладишеві, Ждині і Путній; у Кривій вдержалася читальня ім. Маркіяна Шашкевича. Правда, не всюди могли наші священики вести успішно працю в читальнях ім. Качковського. Ось у с. Милику кого Жеґестова в новосандецькому повіті побили скомунізовані москвофіли — вихованці „Землі і Волі“ місцевого пароха — колишнього талергофця, що зайшов до читальні ім. Качковського упімнути їх, щоб в піст не влаштовували забави.

До того польська влада переслідувала наших священиків-діячів арештами й Березою; веліла також і свому заушникові т. зв. апостольському адміністраторові Лемківщини переносити тих, що полякам були невигідні тому, що виступали проти співання в церкві „Boże, coś Polskę“ та проти змушування українських дітей молитися в школі по польськи. Але навіть у москвофільських селян, прим. в Устю Руському та Климківці діти протестували проти польських молитов у школі. Тимто польські „пацифікаційні“ військові відділи не перебирали; прим. з кінцем березня 1939. р. заїхав відділ війська до Устя Руського й там побито греко-католицького пароха, його брата коваля — голову місцевої читальні ім. Качковського та ще одного селянина, б. голову цієї читальні. При биттю польські солдати їм приговорювали: „а бендзєш с . . . с . . . будоваць Украіне“. Тимчасом всі три побиті до того часу цілком не прихилялися до українського національного табору. Два перші — парох і його брат, як я на основі автопсії можу

твердити, тепер уже прихиляються до українства, третій бувший сектант, б. пропаґатор православія, б. передплатник „Землі й Волі“, що вів зразкове господарство, яке оглядали й краківський воєвода й горлицький староста, та за яке дістав признання від Польського Господарського Товариства, хитрував передо мною. Хоч у розмові мало вживав лемківських слів, пробував виправдуватися, що він так говорить по лемківськи. Я йому сказав, що я його зрозумію добре, як би він цілком говорив по лемківськи, але він говорить мовою майже чистою українською. Я думав, що його польські побої прихилили до українства й почав йому говорити про різниці між українцями й росіянами; а він мені хитро на те: „Та ми всі словяни“. — „Так — додав я — ті поляки, що вас били, також словяни“. Говорив ще про виїзд лемків до Совєтського Союзу, мовляв, „будуть усі разом“. Про його ролю в цьому виїзді селян з Устя Руського й Климківки я довідався опісля; опісля прочитав я в церковній хроніці його характеристику й признаю місцевому парохові слушність.

До декого з лемків-москвофілів можна б прикласти народню пословицю „горбатого й могила не випрямить“. Але таких, думаю, не буде багато, якщо українські націоналістичні діячі вмітимуть підійти до душі лемка. Перед деким з місцевих українських діячів висловлював я думку, щоб урухомити читальні ім. Качковського там, де загніздилося москвофільство, з такою назвою: читальня „Просвіти“ ім. М. Качковського; адже бувають у нас читальні „Просвіти“ ім. М. Шашкевича, Т. Шевченка, І. Франка і т. д. При згадці про село

народин М. Качковського я вказав, що він не був москвофілом, тільки москвофіли присвоїли його імя до товариства, основаного після його смерти. Автім наші проворніші священики-діячі промостили вже своєю діяльністю й шлях до читалень Качковського й тим викликали у польських старостів і поліції „довірочну інформацію“: „ОУН опановує читальні ім. М. Качковського“.

Треба цінити лемків і за те, що привязавшись до нашої історичної назви, що справді тепер не окреслює точно нашої нації, не дали полякам посунутися в Бескидах на схід ні на пядь землі. Тому треба лемкам мудро вияснювати, чому ми повинні називатися тепер українцями. Маємо інтеліґенції настільки, що можна обсадити всі лемківські народні школи відповідними вчителями, що тепер сміло можуть занятися культурно-освітньою роботою. Як їм підходити до лемка, вказівки в цьому напрямі можуть дістати. Адже маємо низку наших науковців, письменників і діячів, що походять з Лемковини, або її пізнали, з професорами університету др. Іваном Зілинським і др. Володимиром Кубійовичем на чолі.

* * *

Моя подорож по окраїнних волостях була обмежена тільки на два тижні. Тимто не можна було мені звидіти ні всіх закутин Холмщини, ні Лемковини, ні Підляшшя, ні Посяння. Я не міг уже навіть побачити, чи стоїть на захід від Шляхтової над Руським Потоком граничний наш хрест, що про нього згадує у своїх спогадах наш покійний

письменник з Придніпрянщини Іван Нечуй-Левицький. Не мав я змоги побачити завзятих лемків з сусідніх Явірок, що рішуче зажадали в 1936. р. навчання української мови та українських учителів для своєї сільської школи. Ні Червеня, ні Турковича, ні Угровеська на Холмщині, ні багато інших цінних для нас місць не звидів я. Проте українське громадянство має змогу за дописами й репортажами в нашій пресі стежити, як живе — пливе по окраїнних волостях буйна українська національна стихія.

З часописних дописів довідуємося, що праця на окраїнних волостях іде вперід в напрямі орґанізування центральних і окружних установ у Ярославі, Холмі, Сяноці, Криниці, Грубешові, Володаві, Білій-Підляській, Замості, Томашеві. Напрямні подає їм Український Центральний Комітет в столиці Ґенерал-Ґубернаторства, в Кракові. Оживлюється й культурно-освітня робота в кожній місцевості, де тільки бється українське серце. Тут і там, по містах і селах, відбуваються — як читаємо в дописах — національні свята: 22. січня, свята героїв, зокрема свята памяті Крутянських героїв, Шевченківські свята, тощо. Відновлюють свою діяльність читальні, при них гурти дοросту молоді, хористів, театральних вистав, спортовиків й інші.

„Украін-банки" в Кракові, Ярославі, Люблині, Сяноці, окружні союзи кооператив майже у кожному повітовому осередку окраїнних волостей, „Сільський Господар" — центральне товариство в Ярославі змагають до економічного піднесення українського населення на цих окраїнних волостях. Пособляти в тому має також вишкіл молоді у

фахових школах, що частинно вже є відчинені, решта ще буде, також майже в кожному повітовому осередку. Культурно-освітніх робітників села-народніх учителів має покищо приготовити педаґоґічна школа в Романові, молодь для дальших наукових студій мають підготовити теж покищо дві ґімназії: в Ярославі і Холмі.

Праця всюди тільки в початках, бо навіть мала смуга колишніх сокальського, равського й перемиського повітів, де до війни українське національне життя було добре зорґанізоване, сьогодні, відрізане від своїх колишніх осередків, переорґанізовується. В інших волостях були всякі спроби орґанізаційного українського життя здебільша припинювані польською владою.

Українська праця на окраїнних волостях не повинна обмежитися тільки на закріпленні нашого досьогочасного стану посідання; ми повинні памятати все про те, що продовж майже 600 років ішов на нас польський наступ; з українських рук видерто чимало землі, з української збірноти видерто чимало людей, яких нащадники як яничари нищили релігійні й національні святощі своїх предків. Сьогодні ми мусимо змагати, щоб відібрати втрачене, ми мусимо йти в наступі. Тимто українське громадянство на окраїнних волостях повинно не тільки дбати про себе самих, про удосконалення свойого національного світогляду, воно повинно освідомляти своє окруження, нащадників спільних батьків, щоб ці нащадки повернули до віри й народности своїх предків. Саме оці нариси з натяками на славну бувальщину наших окраїн-

них волостей пособлятимуть національному освідомленню їхнього населення.

Сьогодні бачимо, що ці, майже забуті в часах наших визвольних змагань 1918—20. рр., окраїнні волості пригорнули до себе втікачів з центральних волостей. І в історії українського, і в історії інших народів відогравали часто визначну центральну ролю діячі, що походили з окраїнних земель. Згадаймо, що ще в часі „весни народів“ в 1848. р. в Сяноці була надрукована брошура „Слово перестороги“ о. Василя Подолинського, уроженця окраїнних волостей. В цій, після надрукування сконфіскованій, брошурі згадується про змагання одної ґрупи галицьких українців до власної державности. Сам Подолинський, хоч свою книжку написав ще по польськи, виявляв себе прихильником ідеї незалежности України-Руси, як тоді в Галичині загально називали, й тимто історики вважають його речником незалежности України в 1848. р. У многострадальному Холмі народився голова Української Центральної Ради й перший президент Української Народньої Республіки — історик проф. Михайло Грушевський. Пригадка оцих двох речників незалежности України з 1848. і 1917—18. рр. хай переконає українців окраїнних волостей, що й до них відносяться слова Івана Франка:

„Кожний думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт!“

ІЛЮСТРАЦІЇ

до

„ПО ОКРАЇННИХ ВОЛОСТЯХ“

Мстислава Всегоренка

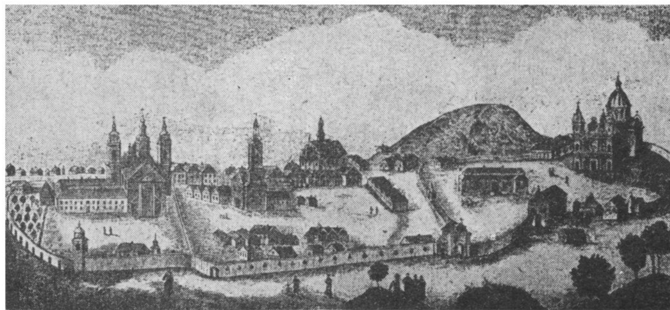

Холм у XVII. столітті.

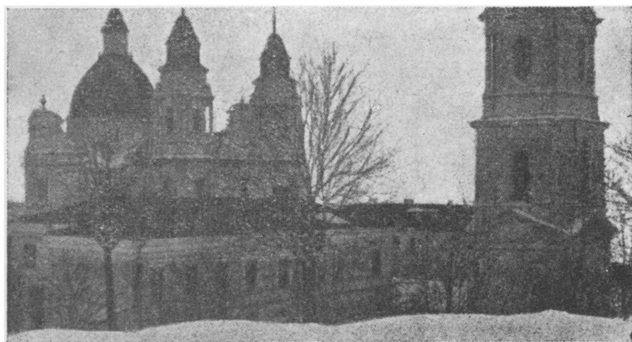

Загальний вид холмського Собору.

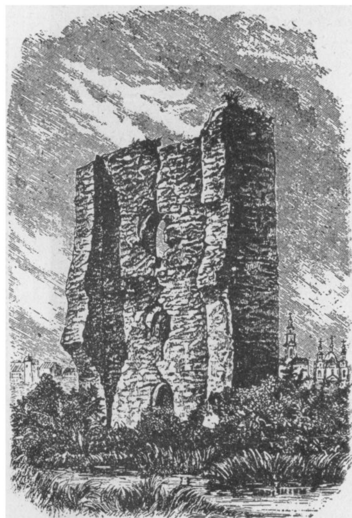

Вежа у Білавині.

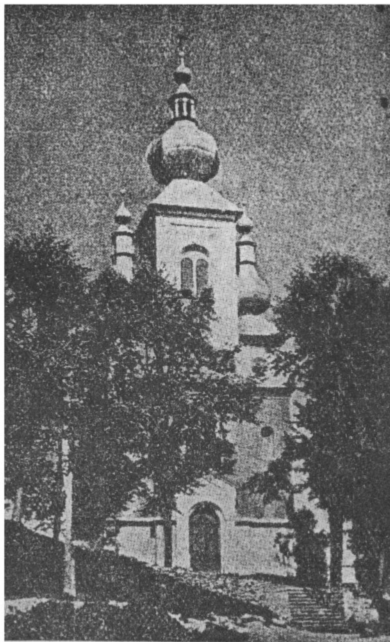

Українська церква у Криниці.

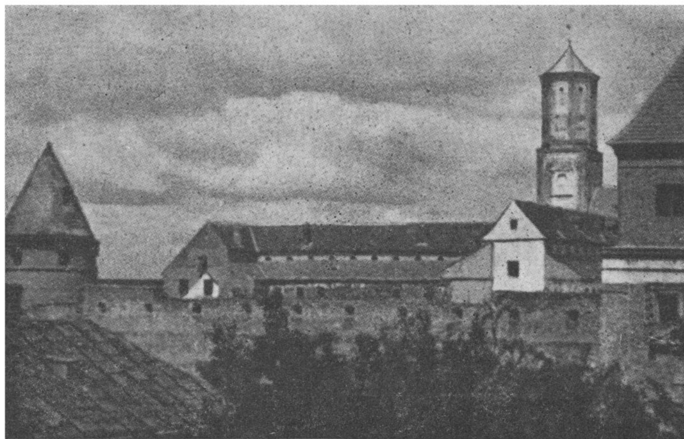

Гора св. Миколи з манастирем Бенедиктинок в Ярославі, де стояв замок Ярослава Мудрого.

Бушковичі біля Нім. Перемишля.

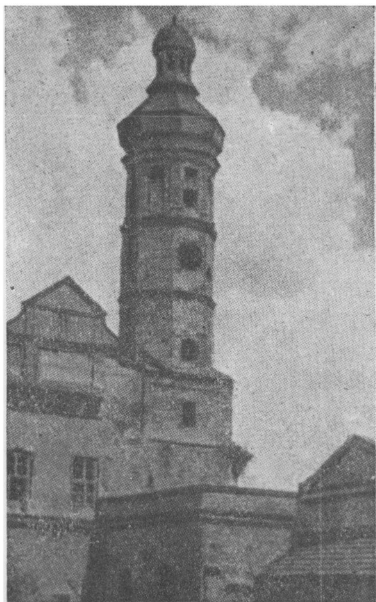

Колеґія єзуїтів в Ярославі, де вчився гетьман Богдан Хмельницький.

Церква оо. Василіян в Нім. Перемишлі.

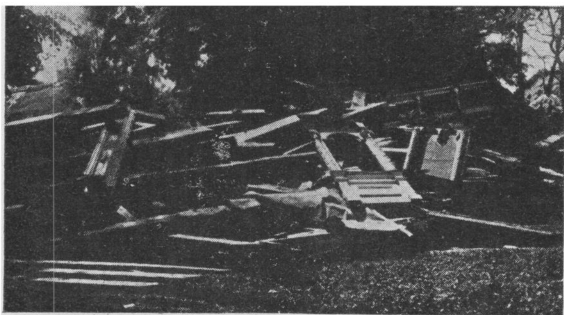

Зруйнована церква в Павловичах, пов. Грубешів,
збудована в 1590 р.

Селяни моляться на руїнах церкви в Павловичах.

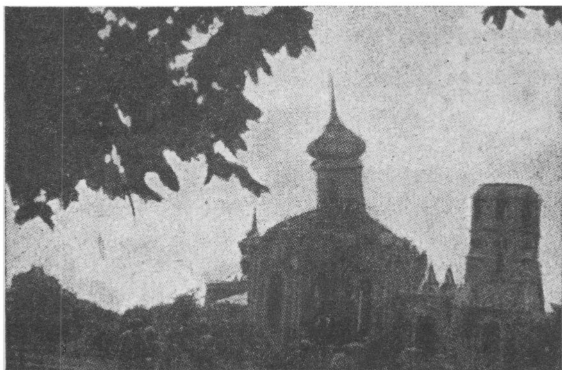

Поляки валять церкву в Крилові, пов. Грубешів.

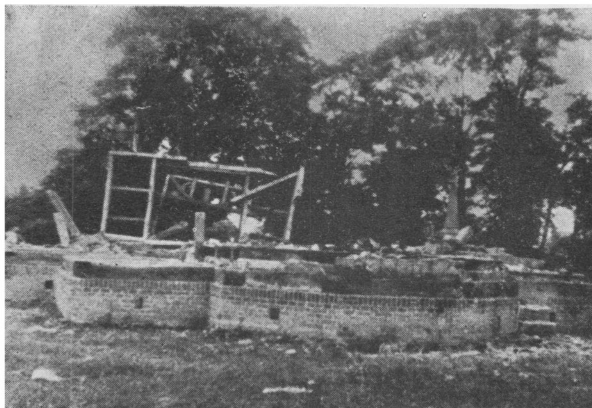

Фундаменти церкви в Пригорілім.

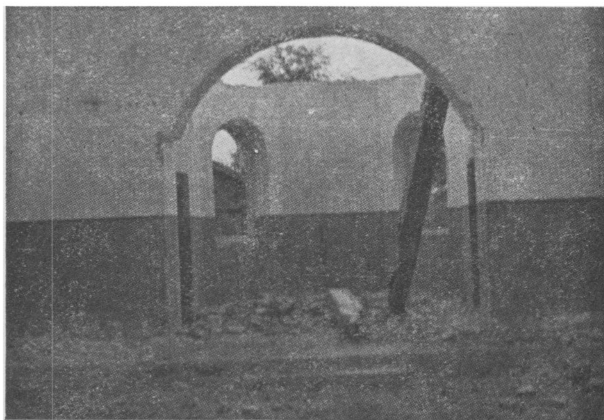

Вівтар зруйнованої церкви в Ликошині, томашівського повіту.

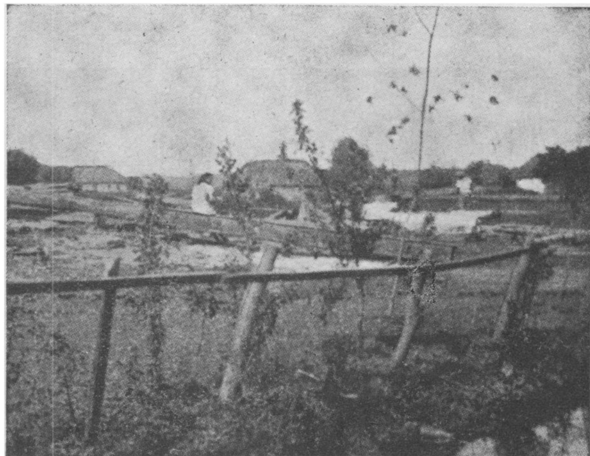

Жидівка сидить на закупленім від поляків матеріялі із зруйнованої церкви в с. Сагрині, пов. Грубешів.

Передплачуйте,

читайте,

поширюйте

видання

Українського

Видавництва

„П Р О Б О Є М“

I. Тижневик: Український націоналістичний часопис „Наступ“. Річна передплата 12·— RM.

II. Двотижневик: Самоосвітня Бібліотека: Самоучник німецької мови — Софії Будко. Передплата на 10 зшитків 4·— RM.

III. Місячник: Український журнал культури „Пробоєм“. Передплата річно 6·— RM.

IV. Квартальник: Книгозбірня „Пробоєм“, в якій виходять найкращі твори наших письменників.

V. Видання: „Народня Бібліотека Наступу“, в якій виходять популярні книжки на ріжні теми.

VI. Виховна бібліотека.

VII. Випуски: Бібліотека „Відвага“ для дітей і юнацтва

VIII. Випуски: ріжні листівки, гасла, тощо.

Точніші інформації на стор. „Наступу“ й „Пробоєм“.

Замовлення слати на адресу:

„PROBOJEM“, Praha XIV.-65, p. schr. 3.